

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇਹਣ

ਸਤੰਬਰ 2021

ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ
ਦਾ ਰਾਗੀ ਜੱਥਾ (1960-61)

ਆਨਦੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ (ਭਾਗ -2)

ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਾਦਰ ਕਰਤਾਰ ਮੇਰੇ ,
,

ਨਾਹੀਂ ਉਸਦਾ ਅਜੇ ਬਿਆਨ
ਕੀਤਾ ।

ਲੀਲਾ ਵੇਖਕੇ ਉਹਦੀ ਅਸਚਰਜ ਹੋਈਏ,
ਜਿਸ ਨੀਵਿਆਂ ਤਾਈਂ ਮਹਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਨੌਕਰ ਚਾਕਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇਖੋ ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤਾਈਂ
ਚਲਾਣ ਕੀਤਾ ।

ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਘਸਮਾਨ ਵੇਖੋ ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਰਵਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ,
ਕਦੇ ਤਨਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀਜ਼ਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ(ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

ਮੇਹਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਾਦਰ ਕਰਤਾਰ ਮੇਰੇ ,
ਨਾਹੀਂ ਓਸਦਾ ਅਜੇ ਬਿਆਨ
ਕੀਤਾ ।

ਲੀਲਾ ਵੇਖ ਤਸਦੀ ਅਸਚਰਜ ਹੋਈਏ,
ਜਿਸ ਨੀਵਿਆਂ ਤਾਈ ਮਹਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਨੌਕਰ ਚਾਕਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇਖੋ ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤਾਈ
ਚਲਾਣ ਕੀਤਾ ।

ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਘਸਮਾਨ ਵੇਖੋ ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਰਵਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਕਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ,
ਕਦੇ ਤਨਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀਜ਼ਾਨ
ਕੀਤਾ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਨਦੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ), ਪੀਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੮/੮/੬੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੬੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ : 15 ਰੁਪਏ
- ▲ ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ▲ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- ▲ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਲਈ ਡਗਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com
Website : <http://www.amritkirtan.com>

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ’ ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਨੋਗ੍ਰਾਮ
ਸ਼ੋਆਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮੌਤੇ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ
(ਫੋਨ : 0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੁਕਰਵਾਰ (ਭਾਗ -2)

ਕਰੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਟਾ-2

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨਤੀਆ -

ਮੇਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ

2

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਉਤੱਤ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਜੀ

ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

5

ਖਿਮਾ ਸਿਗਾਰ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

17

ਸੁਰ ਲਿਧੀ -ਸਿਰੀਰਾਗ

Dr. A P Singh 'Rhythm'

19

ਸੁਰ ਲਿਧੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ

ਟਾ-3

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/-I/ CHD/Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012 and now valid in perpetuity, Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are : **AMRIT KIRTAN TRUST** Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC : SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Name and Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਮੇਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ

ਅਜਕਲੁ ਵਾਟਸਐਪ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1967-68 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਚਾਅ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਬੰਦ ਗਲੇ ਵਾਲੀ ਅਚਕਨ, ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ, ਪੋਚਵੀਂ ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਟਿਕਵੇਂ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਬੋਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੀਲਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ‘ਵਾਇਆ ਬੰਠਿੜਾ’ ਬੀ ਏ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਲੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹੰਦ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। ਬੀ ਏ ਕਰਕੇ ਐਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦੋਂ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਡਾਕਟਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ। ਮੈਂ ਐਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰ ਗਿਆ ਪਰ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸੈਕੰਡ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬਣੀ। ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਤੇ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦਾ ਇੱਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਐਮ ਏ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦਾਖਲੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਜੀਫੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਡਾਕਟਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ 280 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਇੱਥੇ 200 ਰੁਪਏ ਵਜੀਫਾ ਅਤੇ ਐਮ ਏ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਐਮ ਏ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਢੰਗ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਦੋ ਸੱਜਣ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਐਮ ਏ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਐਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਐਮ ਏ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਤਰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਛੱਕਿਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਮਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰੇਮੋਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੇਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾਜ਼ਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੀਰੀਅਡ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਲੜੀ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਪੀਰੀਅਡ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਕਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਪੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਹ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਲੋਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ - ਆਓ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਮਾਨੀਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਦਾਰੂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ - ਪਿਛਲੇ ਅਉਗਣ ਬਖਸ ਲਏ ਪ੍ਰਭੂ ਆਗੈ ਮਾਰਗਿ ਪਾਵੈ। ਖੈਰ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਡਾ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸਾਨੂੰ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਦ ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਭਨਾ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਫਿਰ ਕਦੀ-

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਜੀ

ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੁਭਾਰੰਭ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਸ਼ਾਇਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539 ਈ।) ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ (1604 ਈ।) ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (1563-1606 ਈ।) ਨੇ ਇੱਕ ਪਰਿਪੱਕ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਬਾਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ (ਫਿਰੰਦੀਆ) ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੰਦਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ।

ਇਉਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਕਰੀਬ ਸਵਾ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੇਲਕ ਹੀਰਾ', "ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪਰਧਾਨਾ," ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੀਐ' ਅਤੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵਹੁ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ਸਫਲ ਏਹਾ ਹੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ', (ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ੧੦) ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤੱਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕੀਤਰਨ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਚੋਣਵੇਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਟਕਸਾਲੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉਮਰ ਭਰ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨਲਕਸ਼ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੁੱਧ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਰਾਗਬਾਂਧ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰਹੀ।

ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਕਟ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ:

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (1817-1881 ਈ।)

ਬਾਬਾ ਜੋਤੀ ਸਿੰਘ (1842-1919 ਈ।)

ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (1862-1907 ਈ।)

ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (1884-1960 ਈ।)

ਗਿਆਨੀ ਤਖਤ ਸਿੰਘ , ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ , ਕੈਪਟਨ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ , ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਜੁਲਾਈ 1928 ਈ। ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, 16 ਚੱਕ,
ਤਹਿਸੀਲ ਫਾਲੀਆ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਸ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਠਾਕਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਉਸਤਾਦ ਪਿਆਰੇ ਖਾਂ
(ਗੁਜਰਾਤ ਨਿਵਾਸੀ), ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਮੰਡੀ ਬਹਾਵਲਦੀਨ, ਭਾਈ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ
ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਭਰਾ (ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ) ਵੀ ਆਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ
ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ
ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਯੋਗਦਾਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੋਤਿਆਂ (ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ,
ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਵੀ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਪਤੰਗ
ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੋਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ ਵਿਖੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ
ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ
ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ
ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਛੁ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਸਦੇ ਬੀਜ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ
ਬੀਜ-ਰੂਪੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬਿਛੁ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਰ
ਵਟਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਫਲ-ਛੁੱਲਾ ਵਜੋਂ ਤਿੰਨੇ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਸਪੁਤੱਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ
ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਰੂਪੀ ਸੁਗੰਧ ਖਿਲੇਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਦਾਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਰਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਟੈਸਟ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ
ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਕੇ. ਐਲ. ਸਹਿਗਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।
ਫਿਲਮ-ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵੰਡ
ਪਿਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ, ਨਕਦੀ, ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ
ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਰਫ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ,
ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਗਾਉ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਢਾਡੀ ਜੱਥੋ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੇ ਆਪ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜਥਾ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਢਾਡੀ ਨੇ ਈਰਖਾ-ਵੱਸ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਘੂਰ ਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪ ਗੁੰਗਿਆਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਖੂਹ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਛਕਾਈ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਅਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜੋਰ ਲਗਾਏ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਮੁੜ ਆਵੇਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧੂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹ ਢਾਡੀ ਪੁਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਆਪਨੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਹੀ ਸੰਘੂਰ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪ ਨੌ-ਬਾਰ-ਨੌਂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 22 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 1950 ਈ। ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪ ਇੰਨੇ ਗੰਭੀਰ ਸਨ ਕਿ ‘ਸਹਿਜੈ ਗਾਵਿਆ ਥਾਇ ਪਵੈ’ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਕਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਟਕਸਾਲੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਰਲਿਪੀ ਸੰਗਹਿ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਪਤੰਗ ਜੀ ਨੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬਾਲਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਗਭਗ 45 ਸਾਲ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾਰਯੋਗ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ। ਆਪਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੀਰਤਨੀਏ’ ਆਦਿ ਉਪਾਧਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਗੰਗਾਨਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਰਾਮਪੁਰ, ਬਰੇਲੀ, ਵਿਸ਼ਾਖਾਪਟਨਮ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਸੰਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਨੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਪੁਰਸਕਾਰ/ਸਨਮਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- 1) ਗੁਰਮਤਿ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ।
- 2) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ 1991 ਵਿਚ ‘ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ’ ਪੁਰਸਕਾਰ। ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- 3) ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 3 ਨਵੰਬਰ 1991 ਨੂੰ ‘ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਐਵਾਰਡ’ ਪ੍ਰਦਾਨ। ਇਸ ਵਿਚ 1100/- ਰੁਪਏ ਸ਼ਾਲ ਸਿਰੋਪਾਓ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਣਖੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।
- 4) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ 1992 ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ‘ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ’ ਵਿਚ ‘ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੀਰਤਨੀਏ’ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਸਲ ਮਰਯਾਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰੇਡੀਓ ਟੀ. ਵੀ. ਵਾਲੇ ਖੁੱਦ ਜਿਥੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਅਤਿਅੰਤ ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਦਾ ਕੀਤਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਬੜਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਚਾਰਣ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਸੁਰਤਾਲ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਆਪਦੀ ਗਾਇਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਨੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਆਪਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਟਕੇ ਜਾਂ ਡਾਇਰੀ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਜੁਬਾਨੀ ਕੰਠ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਭ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਨਦੀ ਦੀ ਕਲ-ਕਲ,

---

ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਛਲ-ਛਲ ਵਰਗਾ ਆਪਣਾ ਨਿਰਮਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਇਲਾਹੀ ਸੰਗੀਤ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਰੋਹ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ।

ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 5-7 ਮਿੰਟ ਜਿਆਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਆਪਦੇ ਸਾਥੀ ਆਪਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿਆ ਕਰੋ ਤਾਂ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਆਪਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵਾਪੂ ਸਮਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਤਨਖਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਜਿਹੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਭਰ ਹੋਏ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਉਹ ਖੁਦ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਿਪੱਕ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਾਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਬਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਪੁਰਸਕਾਰ’ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵੀ ਲਾਹੌਰੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਢਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗੀਤ (ਗਾਇਨ) ਵਿਚ ਐਮ. ਏ (1995 ਈ।) ਵਿਚੋਂ ਸੋਨ-ਤਮਗਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਡਿਗਰੀ ‘ਦ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਗੁਰੂ ਪੋਇਟਰੀ ਵਿਦ ਮਿਊਜ਼ਿਕ’ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ (1980 ਈ.ਵਿਚ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 2007 ਈ.ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਨੇ ਫਰਵਰੀ 2009 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 2009 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਨੂੰ ਸਰਵ-ਉਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ (2003 ਈ.) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ (1988 ਈ.) ਵਿਚ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਪੁਰਸਕਾਰ’ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਦਲੇ ਕਰੀਬ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਪੁਰਸਕਾਰੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਸੰਭਾਲੇ ਗਏ ਹੋਰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰੱਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਘ ਬੈਂਕ ਡਿਵੋਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਮਲ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ 3 ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਨੁਵਾਦ-ਪੁਸਤਕ, 7 ਖੋਜ-ਪੱਤਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਤਨ ਦੀਆਂ 15 ਕੈਸਟਾਂ, ਦੋ ਟੈਲੀਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗਾਇਨ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੁਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ, ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 20 ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲੈਕਚਰ, ਬਾਲ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਐਂਟਰੀਜ਼ ਅਤੇ 1989 ਤੋਂ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸੰਪਾਦਨ ਆਪ ਦੀਆਂ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਪੁੱਤਰ ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ 1985 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ (ਸਹਿ-ਲੇਖਕ) ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਕਲਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਯੂਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਗਜ਼ਲ ਗਾਇਕੀ ਲਈ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ (ਤੀਜੇ) ਸਪੁੱਤਰ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿੱਧਹਸ, ਚਰਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗਿਆਤਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆ ਮਾਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਫਹਿਰਿਸਤ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇਰੀ ਹੈ। ਸੌਜਦਾ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਰੋਫੈਸਰ ਮੌਦੀ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ (1995 ਤੋਂ 2001 ਤੱਕ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ (ਮਈ 1993-ਅਗਸਤ 1994 ਤੱਕ) ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ (ਗਾਇਨ) ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. (1981 ਈ.) ਅਤੇ ਐਮ. ਫਿਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਫੋਕ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਂਡ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮਿਊਜ਼ਿਕ 1984 ਈ।) ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ‘ਏ ਮਿਊਜ਼ਿਕਾਲੋਜੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ (1989 ਈ. ਵਿਚ) ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਘਰਾਣਾ, ਆਗਰਾ ਘਰਾਣਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ (ਕਮਵਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਆਚਾਰੀਆ) ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਾਕਰ ਹੁਸੈਨ ਜੀ ਤੋਂ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਗੈਜੂਏਟ ਅਤੇ ਪੋਸਟ ਗੈਜੂਏਟ ਪੱਧਰ ਉਤੇ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਪੁਰਸਕਾਰ (2001 ਈ.)' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 13 ਖੋਜ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ, 37 ਖੋਜ਼ ਪੱਤਰ, 75 ਰਚਨਾਵਾਂ, 27 ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, 3 ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, 4 ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਸੋਵੀਨਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, 4 ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਫਿਲਮਾਂ, 9 ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰ, 22 ਆਡੀਓ ਕੈਸਿਟਾਂ, 1 ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਿਟ, 9 ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਵਾਂ, 6 ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, 6 ਸੰਕੇਤ ਧੁਨੀਆਂ, 22 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੈਕਚਰ, 30 ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ, 200 ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਾਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ।

ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਫੈਸ਼ਨਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਡਾ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰੈਫਰਸ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੰਗਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਆਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਡਾ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੰਜ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਹਾਕੇ ਬਿਤਾ ਕੇ ਵੀ ਯੁਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਦਾਤ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਦੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਰਾਤਾ ਕੈਪਟਨ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਦੂਜੇ ਸਪੁੱਤਰ ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਬੇਟੇ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਜਕੱਲੁ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ।

ਭਾਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਜੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਣ, ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਨਿਸਚਿਤ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਗ, ਸੁਰਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਇਕਾਗਰਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜਗ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਨਿਮਰ ਬੋਲਾਂ, ਹਲੀਮੀ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਮੁਤਾਸਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਪਣੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ।

ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੀ। ਆਪ ਪੂਰੇ ਨਿਤਨੇਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਾਠ ਅਤੇ ਬੰਦਰੀ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ਸ਼ੀਲ ਕਈ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਇਹ ਹਨ। ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬੱਚਿਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਤਿੰਨੇ ਸਪੁੱਤਰ), ਮੇਜਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ (ਭਰਾ) ਕੈਪਟਨ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

ਭਾਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਪੰਡਗ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਿੱਅਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੇਟਾਂ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਆਏ-ਗਏ ਦਾ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਅਨਮੋਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਆਪਣਾ ਇਖਲਾਕੀ ਫਰਜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਾਂ ਅੰਕੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਸਦਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਘਰੋਗੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਉੱਜ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ, ਅਰਥਬੋਧ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਕੋਟੀ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਪੁੱਤਰ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਹਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹਨ।

ਭਾਈ ਪੱਤੰਗ ਜੀ ਬੜੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾਕੇ ਤੇ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਖਾਂਦੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸੌਂਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ। ਘੱਟ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ, ਬੋਡੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਜੋ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਲਈ ਸਦਾ ਕਹਿੰਦੇ “ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਸੁਕਰ ਹੈ।” ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਕਦੇ ਨਾ ਵਿਸਾਰਦੇ।

ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ “ਮੋ ਕਿਉ ਵਿਸਰੈ ਜਿਨਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦੀਆ । ”

ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਢਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਮਾਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਹਿਮਾਨਾ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਲਈ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਘੱਟ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਗੁਰ-ਵਾਕ ਵਿਚ ਅਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ: “ਬਾਬਾ ਹੋਰ ਖਾਣਾ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਆਰਿ ਜਿਤਿ ਖਾਧੇ ਤਨਿ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲੇ ਵਿਕਾਰ ॥” ਅਪਣੇ ਖਾਲੀ-ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਕਾਜ ਸਵਾਰੀਐ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾਨੀ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਲੜਵੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਫਰਜ਼ ਸਨਾਸੀ ਕਰਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੈਕੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਘਰ ਆਏ ਕਿਸੇ ਅਪਰਿਚਿਤ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੰਜਾ ਬਿਸਤਗਾ ਤੱਕ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਬਾ ਪਰਮਜੀਤ ਕਰ (ਸਰਹੰਦ), ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪੱਤਰਕਾਰ) (ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ) ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਭਾਪ ਜੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਚਰਨ ਕਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸੁਖਾਵੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਤਲਖੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤੇ ਤਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇੰਨੇ ਧੀਰਜ ਤੇ ਠਰ੍ਹੀਮੇ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਹਿ ਕੇ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰੀਬ 33 ਸਾਲ (1962 ਈ. ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਡਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਰਨ ਕੀਤਾ। ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਆਪ ਇਸੇ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਮਕੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦਿਆਂ 21 ਸਤੰਬਰ 1995 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗੇ ਆਪਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਬਾਨਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 30 ਸਤੰਬਰ 1995 ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ, ਡਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਸ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਛੜੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆਏ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਮ ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਗਮ ਹੀ ਆਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੀਆਂ ਸ. ਹਰਿਜਸ ਸਿੰਘ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਥਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ, ਕੌਮ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰਕਾਰ (ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਭਾਸ਼ ਪਰਿਹਾਰ (ਕੋਟਕਪੁਰਾ) ਮੁਤਾਬਕ : ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗਾਈ ਜੋਤ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ (ਸਪੁੱਤਰ) ਬਾਲਦੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧੰਨ ਹਨ।

ਾਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਸ਼ਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੈਸ਼ਟਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਮਕਬੂਲ ਹਨ। ਕੈਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਪੂਲ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਲਿਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਰੇ ਇਹ ਬੇਟੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਕੰਨਰਸ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ਕੀਰਤਨ-ਸਮਾਗਮ

ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਅਕਾਦਮੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰੈਸਟ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਵਲੋਂ ਸਤੰਬਰ 1996 ਵਿਚ ਆਪਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਇਟਾਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਭਾਵਨ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਪਤੰਗ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਿਮਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਦਿਚਸਪੀ ਲਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਭਵਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਪੌਦੇ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਂ ਭਾਈ ਪਤੰਗ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੌਲਸਰੀ ਨਾਂ ਦਾ ਪੌਦਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜਾ ਸੁਰੀਲਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਤਾ ਗਿਆਨੀ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਾਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੇਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਖੇ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਘਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਸ਼੍ਰੀ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਉਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਦ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਇਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਰੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਰਾਮ ਪੁਰ ਯੂ ਪੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਖਰੀਦਿਆ। ਉਦੋਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਜ਼ ਆਪ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਹੁੰਦਾਂ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਲਗਾਉਣੀ ਅਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖੋਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। 1967 ਵਿੱਚ ਆਪ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਉਦੋਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਘਾਇਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੈ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰਿਓ ਜੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੰਗੋ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਮੰਗ ਲਿਆ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਪਰ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡਾ ਜਥਾ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਖਰਾਬ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਕੀਰਤਨੀਆ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖੇਗਾ ਹੀ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਰਾਮ ਪੁਰ ਯੂ ਪੀ ਵਾਲਾ ਫਾਰਮ ਇਸੇ ਲਈ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪ ਆਪਣੇ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਦਿ ਸਨ।

ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸਫਰੀ ਹਰਮੌਨੀਅਮ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਜਿਥੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਥਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਉੜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਓਹੁ ਧਨਵੰਤ ਕੁਲਵੰਤੁ ਪਤਿਵੰਤੁ ॥
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਭਗਵੰਤੁ ॥
(ਗਊੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਮਹਲਾ ੫, ੨੯੪)

ਨੇੜੇ ਗਿੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮੋ: 9417692015

ਖਿਮਾ ਸਿਗਾਰ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਵੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹੋ। ਇਹ ਗੁੱਸਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਜੇਤੂ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵੇਲੇ ਵਿਚਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕਰੋ; ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਖੋ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ :-

ਛਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲ ਲਤੀਫ ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨਾ ਲੇਖ ॥ ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰ ਦੇਖ ॥

ਜੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਬਣਾਓ; ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਦੇ ਕੇ ਉਚੇ ਹੋ ਜਾਵੋ। ਛਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ -

ਛਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮ ॥ ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਕੇ ਚੁੰਮ ॥

ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੁਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਖਿਮਾ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੋ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਖਿਮਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਖਿਮਾ ਮੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਖਿਮਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਖਿਮਾ ਦਾ ਸਿਗਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਛਰੀਦ ਜੀ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਖਿਮਾ ਅਰਥਾਤ 'ਖਵਣ ਗੁਣ' ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਪਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਛਰੀਦਾ ਕਵਣ ਸੁ ਅਖਰ ਕਵਣ ਗੁਣ ਕਵਣ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤ ॥ ਕਵਣ ਸੁ ਵੇਸੋ ਹਉ ਕਰੀ ਜਿਤ ਵਸ ਆਵੇ ਕੰਤ ॥

ਉੱਤਰ ਹੈ :

ਨਿਵਣ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣ ਗੁਣ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ ॥ ਇਹ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾ ਵਸ ਆਵੀ ਕੰਤ ॥

ਇਹ ਵੇਸ ਕੇਵਲ ਕੰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਿਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਖਿਮਾ ਸਿਗਾਰ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮਨ ਮੌਤੀ ਜੇ ਗਹਣਾ ਹੋਵੈ ਪਾਉਣ ਹੋਵੈ ਸੂਤਪਾਰੀ ॥ ਖਿਮਾ ਸਿਗਾਰ ਕਾਮਣਿ ਤਨਿ ਗਾਵੈ ਲਾਲ ਪਿਆਰੀ ॥

ਅਰਥਾਤ- ਇਹ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਮੌਤੀਆਂ ਵਰਗਾ ਗਹਿਣਾ ਬਣਾ ਲਏ, ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਸੁਆਸ-ਸੁਆਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਮੌਤੀ ਪਰੋਣ ਲਈ ਧਾਰਾ ਬਣੇ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਸਹਾਰ ਲੈਣ ਭਾਵ ਖਿਮਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਸੁਭਾਵਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਨ ਲਏ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਖਿਮਾ ਬੜਾ ਉਤਮ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਨ ਵਾਂਗ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਸੰਭਾਲ ਹੈ : -

ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਖਿਮਾ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹੈ ਤਾਮਸੁ ਨਾਮਿ ਜਲਾਏ ॥ ਰਾਮ ਰਵੰਤਾ ਜਾਣੀਐ ਇਕ ਮਾਈ ਭੋਗ ਕਰੋਇ ॥

ਤਾ ਕੇ ਲਖਣ ਜਾਣੀਅਹਿ ਖਿਮਾ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹੋਇ ॥

ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਖਿਮਾ ਗੁਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹੁ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਖਿਮਾ ਗਹੀ ਬ੍ਰਤ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖੰ ॥ ਰੋਗ ਨ ਬਿਆਪੈ ਨਾ ਜਗ ਦੋਖੰ ॥

ਖਿਮਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹਨ:-

ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਆ ॥ ਖਿਮਾ ਗਹੀ ਮਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆ ॥ ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਰਹਹੁ ਜਨ ਭਾਈ ॥

ਖਿਮਾ ਗਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ ॥

ਸਚ ਵਰਤੁ ਸੰਤੋਖ ਤੀਰਥ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਇਸਨਾਨ ॥

ਦਇਆ ਦੇਵਤਾ ਖਿਮਾ ਜਪਮਾਲੀ ਤੇ ਮਾਣਸੁ ਪਰਪਾਨ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖਿਮਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ:-

ਕਬੀਰਾ ਜਹਾਂ ਗਿਆਨ ਤਹ ਧਰਮ ਹੈ ਜਹਾਂ ਛੁਠ ਤਾ ਪਾਪੁ ॥ ਜਹਾਂ ਲੋਭ ਤਾ ਕਾਲੁ ਹੈ ਜਹਾਂ ਖਿਮਾ ਤਹ ਆਪੁ ॥

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਖਿਮਾ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿਦ੍ਰਾ ਦਯਾ ਛਿਮਾ ਤਨ ਪ੍ਰੀਤ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ।

ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਾ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਨਿਮਰਤਾ ਰਖਣੀ ।

ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਨੀ । ਮਰਾਤਬੇ ਪਾ ਕੇ ਗਰਬ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਮਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ:-

ਨਿਵਣਾ ਸਭ ਅੱਗੋ, ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ

ਇਹ ਬਚਨ ਤ੍ਰੈ ਦਿੜ੍ਹੁ ਰੱਖਣੇ ।

ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਗੋਪੀ ਮੋਹਣ ਰਾਮੂ ਅਤੇ ਅਮਰੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਸਹਿਨ ਸੀਲਤਾ ਛਿਮਾ ਧਰੀਜੈ । ਕਿਸਿ ਕੈ ਸੰਗ ਨ ਢੇਸ਼ ਰਚੀਜੈ । ਬਾਕ ਕਠੋਰ ਅਨਾਦਰ ਕਰੋ ।

ਸੁਨ ਕਰ ਤਪਹਿ ਨਾ ਰਿਸ ਕਬਿ ਧਰੋ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:-

ਕਰਨੀ ਛਿਮਾ ਮਹਾਤਮ ਜਾਨ । ਛਿਮਾ ਕਰਨ ਹੀ ਦੈਬੋ ਮਾਨ ।

ਛਿਮਾ ਸਕਲ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ । ਛਿਮਾ ਕਰਤ ਨਰ ਕੀ ਕਲਯਾਨ ।

ਛਿਮਾ ਸਮਾਨ ਮਹਾਨ ਗੁਨ ਨਾਹੀਂ । ਯਾ ਤੇ ਛਿਮਾ ਧਰਹੁ ਮਨ ਮਾਹੀ ।

ਸਦਗੁਨ ਕੋ ਨਹਿ ਤਯਾਗਨ ਕੀਜੈ । ਸਦਾ ਹਿਦੈ ਮਹਿ ਇਸਥਿਰ ਕੀਜੈ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਿਮਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਅਜੋਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਆਮ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੜ੍ਹਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛੱਪੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੌੜੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਤੇ ਸੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਖਿਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਖਿਮਾ ਵਿਹੂਣੇ ਖਪਿ ਗਏ ਖੂਹਣਿ ਲਖ ਅਸੰਖ ॥ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਕਿਉ ਗਣੀ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮੁਏ ਬਿਸੰਖ ॥

ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਰਾਗ

Dr. A P Singh 'Rhythm'

ਸਲੋਕ ਮ: 3 ॥

ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ ॥ ਸਦਾ ਹਰਿ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਨਿਹਚਲ ਮਤਿ ਅਪਾਰੁ ॥
 ਰਤਨੁ ਅਮੋਲਕੁ ਪਾਇਆ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ਜਿਹਵਾ ਸਚੀ ਮਨੁ ਸਚਾ ਸਚਾ ਸਰੀਰ ਅਕਾਰੁ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਚੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੇਵਿਐ ਸਦਾ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰੁ ॥ 1 ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 83)

ਸਥਾਈਰਾਗ ਸਿਰੀਛੋਟਾ ਤਿੰਨਤਾਲ

x	2	0	3
	ਪ ਪ	ਗਰੇ ਰੇ ਸਾ ਸਾ	ਰੇ ਮ - ਮ
	ਰਾ ਗਾ ਵਿ ਚਿ	- ਸ੍ਰੀ	- ਰਾ - ਗੁ
ਪ	- ਗਰੇ -	ਸਾ - - -	- ਮ ਪਨੀ -ਨੀ
ਹੈ	- - -	- - - -	- ਜੇ -ਸ -ਚਿ
ਸਾਂਧੁ	- ਸਾਂ ਨੀ	ਧੁ - ਪ -	- ਪਮ' ਪਨੀ ਨੀ
ਪਿਆ	- - -	ਰੁ - - -	- ਸਦਾ -ਹ ਰਿ
-	ਸਾਂ ਸਾਂ ਨੀ	ਰੁ - ਸਾਂ -	- ਧੁ - ਸਾਂ
-	ਮ ਨਿ ਵ	ਸੈ - - -	ਮ ਤਿ - ਅ
ਸਾਂਰੁੰ	- ਨੀ -	ਧੁ - ਪ -	- ਪ ਪ - -
ਪਾ	- - -	ਰੁ - - -	ਮ ਤਿ - ਅ
ਗਰੇ	- - -	ਸਾ -	
ਪਾ	- - -	ਰੁ -	

ਅੰਤਰਾ			ਰਾਗ ਸਿਰੀ			ਛੋਟਾ ਤਿੰਨਤਾਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਠੇਕਾ)					
ਯ	2		0		3		ਸਾਂਨੀ	-	ਸਾਂ	ਸਾਂ	
	ਮ'	ਮ'	-ਪ	-ਪ	ਮੈ	ਲ					
- ਰੁੰ - -	ਨੀ	-	ਸਾਂ	-	ਰਤ	-ਨੁ	-ਅ	ਮੈ	-	ਲ	ਕੁ
- ਪਾ - -	ਇਆ	-	-	-	ਪੁਧੁ	-ਧੁ	-ਧੁ	ਰੁੰ	ਰੁੰ	ਸਾਂ	ਨੀ
ਰੁੰ - ਨੀ -	ਧੁ	-	ਪ	-	ਗੁਰ	-ਕਾ	-ਸ	ਬ	ਦ	-	ਬੀ
ਚਾ - - -	ਰੁ	-	-	-	ਮ'	-ਪ	-ਪ	ਸਾਂਨੀ	ਨੀ	ਸਾਂ	-
- ਰੁੰ ਰੁੰ ਰੁੰ	ਨੀ	-	ਸਾਂ	-	ਜਿਹ	-ਵੁ	-	ਸ	ਚੀ	-	-
- ਮ ਨ ਸ	ਚਾ	-	-	-	ਪੁਧੁ	-ਧੁ	-	ਰੁੰ	-	ਸਾਂ	ਨੀ
ਰੁੰ - ਨੀ -	ਧੁ	-	ਪ	-	ਸ	ਚਾ	ਸ	ਗੀ	-	ਰ	ਅ
ਕਾ - - -	ਰ	-	-	-	ਮ'	-ਪ	-	ਸਾਂਨੀ	-	ਸਾਂ	ਸਾਂ
- ਰੁੰ -ਰੁੰ -ਰੁੰ	ਨੀ	ਨੀ	ਸਾਂ	-	ਨਾ	-ਨੁ	-	ਸ	ਚੈ	-	-
- ਸਤਿ -ਗੁ -ਰੂ	ਸੇ	ਵੀ	ਐ	-	ਸਦਾ	-	-	ਸ	ਚੁ	-	ਵ
ਰੁੰ - ਨੀ -	ਧੁ	-	ਪ	-	ਪਮ	-ਧੁ	ਧੁ	ਪ	ਪ	-	-
ਪਾ - - -	ਰੁ	-	-	-	ਸਦਾ	-	-	ਸ	ਚੁ	-	ਵ
ਗਰੇ - - -	ਸਾ	-									
ਪਾ - - -	ਰ	-									

Department of Gurmat Sangeet
 University College, Ghanaur, Patiala
 Arsh.rhythm@gmail.com, +918872470999

ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

Ik Oankaar Sathigur Prasaadh ||

There is but one God. Through the True Guru's favour He is obtained.

ਸਿਰੀਰਾਗ ਕੀ ਵਰ ਮਹਲਾ ੪ ਸਲੋਕ ਨਾਲਿ ॥

Sireeraag Kee Vaar Mehala 4 Salokaa Naal ||

Eulogy by the Fourth Guru in Sri Rag with slokas.

ਸਲੋਕ ਮਣੂ ੩॥

Salok Ma 3 ||

Slok Third Guru.

ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ ॥

Raagaa Vich Sreeraag Hai Jae Sach Dhharae Piaar ||

Amongst strain Sri Rag is the best strain, if through it one comes to enshrine affections for the True Lord.

ਸਦਾ ਹਰਿ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਨਿਹਚਲ ਮਤਿ ਅਪਾਰੁ ॥

Sadhaa Har Sach Man Vasai Nihachal Math Apar ||

The understanding of him in whose heart the True God ever abides, is ever stable and unequalled.

ਰਤਨੁ ਅਮੋਲਕੁ ਪਾਇਆ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥

Rathan Amolak Paaeiaa Gur Kaa Sabadh Beechaar ||

By ruminating over the hymns of the Guru, the mortal obtains the invaluable gem.

ਜਿਹਵਾ ਸਚੀ ਮਨੁ ਸਚਾ ਸਚਾ ਸਰੀਰ ਅਕਾਰੁ ॥

Jihavaa Sachee Man Sachaa Sachaa Sareer Akaar ||

His tongue becomes true, soul becomes true and true becomes his body's form.

ਨਾਨਕ ਸਚੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੇਵਿਐ ਸਦਾ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰੁ ॥੧॥

Naanak Sachai Sathigur Saeviai Sadhaa Sach Vaapaar ||1||

O Nanak! ever true are the dealings of those, who serve the True Sat Guru.

www.alpoverseas.com

OVERSEAS

EPDM MAT *For Life*

Anti-fungal,
Anti-microbial
& Non Toxic

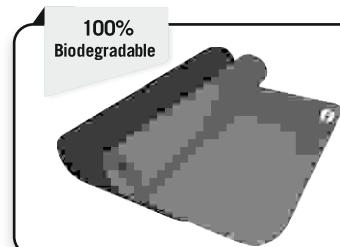
UV Resistant

Excellent Floor
Grip Property

Long Life

OUR OTHER PRODUCTS

Door Mat

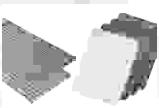
Car Mat

Scooter Mat

Truck Mud Flap

Shower Mat

EPDM Granules

PP Tiles

EPDM Acoustic
Underlay

Rubber Tiles

Gym Mat

Corporate Office: #32, Sector-18 HUDA, Gurgaon, Haryana - 122015

Call +91-124-4731500 Email marketing@alpoverseas.com

गणराज्य भारत